

*Сулейманова С. Р.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри цивільного процесу**Національного університету «Одеська юридична академія»**Островська Л. А.,**кандидат юридичних наук,**доцент кафедри цивільного процесу**Національного університету «Одеська юридична академія»*

ДО ПИТАННЯ ДОТРИМАННЯ ПРИНЦИПУ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА (У СВІТЛІ ПРАКТИКИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ)

Анотація. Стаття присвячена дослідженню деяких аспектів дотримання принципу верховенства права (у світлі практики європейського суду з прав людини). Проаналізовано чинне законодавство та проблеми судової практики, які виникають під час вирішення питання про відкриття апеляційного та касаційного провадження у разі, якщо скарга подана після спливу одного року з дня складання повного тексту судового рішення.

Принцип верховенства права – одна з підвалин Ради Європи. Він є забезпеченням прав людини і демократії та знаходить своє закріплення у текстах національного і міжнародного законодавства. Дотримання верховенства права є обов'язковою умовою для всіх прав і обов'язків, що випливають із договорів та з міжнародного права.

Основним міжнародним договором у європейській системі захисту прав людини є Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод 1950 року і Протоколи до неї (далі – Конвенція). Україна ратифікувала Конвенцію 17 липня 1997 року та визнала її частиною національного законодавства, а практику Європейського суду з прав людини – джерелом права.

Визначення поняття верховенство права не сформовано у світі. Це пояснюється тим, що, будучи заснованим на доктрині природного права, поняття «верховенство права» (Rule of Law) не піддається визначенню. Його, подібно до таких вічних категорій, як справедливість, Бог, щастя, любов, не можна загнати в якісь межі, це поняття потребує осмислення.

У європейській культурі склалося узгоджене розуміння верховенства права на основі складових елементів цього принципу. Це відбито у двох доповідях Європейської комісії «За демократію через право»: «Верховенство права» від 25–26 березня 2011 року та «Мірило правовладдя» від 11–12 березня 2016 року.

Аналіз судової практики свідчить що, національні суди припускаються порушення принципу верховенства права через недотримання його складових елементів, які невід'ємно пов'язані і становлять основу цього принципу, зокрема наявні численні спроби оскарження судових рішень, які набрали чинності та виконані в апеляційному та касаційному порядку через тривалий час (5 та більше років). При цьому, як правило, належного обґрунтування поважності причин пропуску строку у відповідних скаргах не наводиться.

Ключові слова: верховенство права, практика Європейського суду з прав людини, Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод, *res judicata*.

Крайнє дотримання законності може виявитися крайнім беззаконням.

Теренцій

Постановка проблеми. Вислів, що належить перу давньоримського письменника Теренція, написаний ним багато століть тому, сьогодні звучить надзвичайно актуально, коли йдеться про дотримання принципу верховенства права: ефективний захист та забезпечення гарантованих прав, недопущення свавілля.

Статус принципу верховенства права унікальний (*suī generis*), його коріння сягає часів античності. Знання про закон і право, які сформувала антична філософська думка, започаткували традиції верховенства права. Не вдаючись до розгляду питання історичних витоків зазначеного поняття, оскільки це предмет спеціального дослідження [1], варто наголосити на безпрецедентній ролі принципу верховенства права як консолідуючої сили, що об'єднала демократичні держави навколо утвердження прав і панування закону в житті суспільства.

На жаль, вже значний проміжок часу наша держава є лідером за кількістю скарг до Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). Зростання кількості скарг проти України та констатація ЄСПЛ порушення Україною того чи іншого елемента принципу верховенства права свідчить про очевидну актуальність наукового аналізу прецедентного законодавства Страсбурга в цьому напрямі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї теми. Важливі аспекти принципу верховенства права досліджували в своїх працях Ю.М. Оборотов, М.І. Козюбра, О.Ф. Скакун, С.П. Головатий, О.Л. Кучма, В.С. Шилінгов, Т.О. Чепульченко, Т.І. Фулей та багато інших. Наявні публікації здебільшого стосуються розкриття сутності та значення верховенства права як фундаментальної правової цінності. Водночас розроблень, присвячених аналізу проблемних питань судової практики, дотримання судами принципу верховенства права у світлі практики європейського суду з прав людини, які виникають під час вирішення питання про відкриття апеляційного та касаційного провадження у разі, якщо скарга подана після спливу одного року з дня складання повного тексту судового рішення, у вітчизняній юриспруденції не проводилося.

Саме тому метою статті є аналіз деяких аспектів дотримання принципу верховенства права (у світлі практики Європейського суду з прав людини).

Виклад основного матеріалу дослідження. Стаття восьма Конституції України проголошує, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Зазначене конституційне положення знайшло своє відображення й у статті 10 нової редакції Цивільного процесуального кодексу України (далі – ЦПК), викладеній відповідно до прийнятого 03 жовтня 2017 року Верховною радою України Закону України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (далі – Закон України № 2147-VIII) [2]. Слід звернути увагу на те, що, хоча принцип верховенства права знайшов своє пряме закріплення в новій редакції ЦПК (на відміну від ЦПК 2004 року), поняття «верховенство права» не розкрито в національному законодавстві повною мірою.

Надзвичайна складність і багатогранність цього поняття робить безперспективною будь-яку спробу дати якимсь універсальним визначенням принципу верховенства права, придатне на всі випадки життя. Це категорія досить динамічна, що не дозволяє втиснути її в межі будь-якої юридичної дефініції [3].

У справі «Тайпер проти Сполученого Королівства» (Tuger v. The United Kingdom) ЄСПЛ вказав, що Конвенція є «живим інструментом, котрий має тлумачитися в світлі сучасних реалій» [4]. Отже, інтерпретація та механізми застосування тих чи інших її положень містяться в текстах рішень Європейського суду з прав людини.

Вважаємо за необхідне зазначити, що у правовій доктрині були спроби розкрити значення поняття «верховенство права». Найбільш смислом, на наш погляд, видається тлумачення Ю.М. Оборотова: «Верховенство права в нашій ментальності й правовій культурі передусім виступає як почуття правди та її відображення в нормативно встановлених положеннях <...>. Можна стверджувати, що стосовно правової культури України правда одержує одне зі своїх втілень в ідеї верховенства права та є не тільки засобом піднесення людини в існуючій системі соціальних відносин, а й дає змогу особистості вчасно реагувати на зміни в авторитеті влади, її інституціональній спроможності, ідеологічній прийнятності» [5].

Важливість принципу верховенства права підкреслено у статті 3 Статуту Ради Європи: «Кожний член Ради Європи обов'язково повинен визнати принципи верховенства права та здійснення прав людини й основних свобод всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією» [6].

Європейська комісія «за демократію через право» у доповіді про верховенство права [7] визначила обов'язкові елементи поняття «верховенство права»: 1) законність; 2) юридична визначеність; 3) заборона свавілля; 4) доступ до правосуддя, представленого незалежними та безсторонніми судами; 5) дотримання прав людини; 6) заборона дискримінації та рівність перед законом.

Найвищу цінність міжнародні гарантії прав людини становлять тоді, коли вони підлягають виконанню на внутрішньодержавному рівні.

Нижче наведемо приклади неоднакового застосування національними судами одного з елементів верховенства права – принципу юридичної визначеності, який передбачає

дотримання принципу *res judicata*, тобто остаточності судового рішення.

Так, апеляційний суд Одеської області ухвалою від 02 листопада 2016 року [8], залишеною без змін ухвалою Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ [9] (далі – ВССУ), відмовив у відкритті апеляційного провадження за апеляційною скаргою представника Департаменту комунальної власності Одеської міської ради на рішення Приморського районного суду м. Одеси від 16 листопада 2004 року <...> про поновлення строку апеляційного оскарження. В обґрунтування поважності причин пропуску строку на оскарження апелянт зазначив, що Департаменту стало відомо про існування рішення Приморського районного суду м. Одеси від 16 листопада 2004 року з листа КП «БТІ» ОМР № 2823-12/83 від 22.08.2016 року, отриманого ОМР 23.08.2016 року. Департамент звернувся до апеляційного суду Одеської області за захистом своїх прав та інтересів, а не за захистом прав та свобод інших осіб, а тому обмеження, передбачені ч. 3 ст. 297 ЦПК України, не можуть бути застосовані.

Суд апеляційної інстанції зазначив, що департамент комунальної власності Одеської міської ради оскаржив рішення суду першої інстанції в апеляційному порядку через дванадцять років після набрання ним законної сили та його виконання... За приписами національного законодавства, а саме ч. 3 ст. 297 ЦПК України, незалежно від поважності причин пропуску строку апеляційного оскарження апеляційний суд відмовляє у відкритті апеляційного провадження у разі, якщо апеляційна скарга прокурора, органу державної влади чи органу місцевого самоврядування подана після спливу одного року з моменту оголошення оскаржуваного судового рішення. При цьому річний строк є припиняльним (преклюдивним) і поновленню не підлягає.

Доводи апелянта про те, що Департамент звернувся до апеляційного суду Одеської області за захистом своїх прав та інтересів, а не за захистом прав та свобод інших осіб, що є безумовною підставою для поновлення строку на апеляційне оскарження, суд апеляційної інстанції до уваги не взяв, оскільки виправдати втручання в право власності ТОВ «Оздоровчий комплекс «Вікторія» неможливо через те, що з 2004 року вони є власниками нежитлових споруд, а особливих і непереборних обставин, які б зумовили відхід від цього принципу, представлено не було.

В іншій справі [10] в подібних правовідносинах та з тотожним предметом спору апеляційний суд Одеської області рішенням від 19 листопада 2015 року, з яким погодився і суд касаційної інстанції, дійшов висновку про поновлення Одеській міській раді, департаменту комунальної власності Одеської міської ради та НВК «Мрія» строку на апеляційне оскарження рішення Київського районного суду м. Одеси від 23 лютого 2007 року.

Постановою Верховного Суду України (далі – ВСУ) від 22 лютого 2017 року вищевказані рішення було скасовано та справу передано на новий розгляд до суду апеляційної інстанції. Скасовуючи рішення апеляційного суду Одеської області від 19 листопада 2015 року, ВСУ зазначив, що: «Суд апеляційної інстанції, з висновками якого погодився й суд касаційної інстанції, поновлюючи <...> строк на апеляційне оскарження рішення суду першої інстанції, не звернув уваги на те, що за положеннями частини третьої статті 297 ЦПК України

органи державної влади або місцевого самоврядування позбавлені права апеляційного оскарження судового рішення зі спливом річного строку з моменту його проголошення, однак мають право на захист прав іншим шляхом, і в цьому випадку апеляційний суд без урахування поважності причин пропуску строку зобов'язаний відмовити у відкритті провадження у справі» [11].

Варто відзначити, що положення ч. 3 ст. 297 ЦПК України знайшли своє відображення у ч. 2 ст. 358 ЦПК України (в редакції Закону України № 2147-VIII) [2] та зазнали законодавчих змін, спрямованих на практичну реалізацію принципу юридичної визначеності, відповідно до яких «незалежно від поважності причин пропуску строку на апеляційне оскарження суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у разі, якщо апеляційна скарга подана після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків: 1) подання апеляційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки; 2) пропуску строку на апеляційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили».

У статті законодавець допустив порушення правил юридичної техніки, результатом якої стало допущення логічної помилки, а саме взаємовиключних положень: «Незалежно від поважності причин пропуску строку ...», крім випадків: «...». Для усунення логічної помилки пропонуємо внести зміни до ч. 2 ст. 358 ЦПК України і викласти її в такій редакції: «Суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження у разі, якщо апеляційна скарга подана після закінчення одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків: 1) подання апеляційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, свободи, інтереси та (або) обов'язки; 2) пропуску строку на апеляційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили».

Після прийняття зазначеної новели ЦПК України аналіз судової практики свідчить про те, що численні спроби оскарження судових рішень, які набрали чинності та виконані в апеляційному та касаційному порядку через тривалий час (5 та більше років), тривають. При цьому, як правило, належного обґрунтування поважності причин пропуску строку у відповідних скаргах не наводиться. Так, за обставинами справи № 22-ц/785/2269/18 від 24.04.2018 року [12], яка перебувала на розгляді у апеляційному суді Одеської області, у справі за позовом ОСОБА_1 до Котовської райдержадміністрації про встановлення факту прийняття спадщини та визнання права власності 08 лютого 2005 року позивачка ОСОБА_1 звернулася до суду із позовом до Котовської райдержадміністрації про: встановлення факту прийняття спадщини після смерті матері; визнання права власності на сертифікат про право на земельну ділянку (пай) розміром 2,84 га, розташовану у с. Липецьке Котовського району Одеської області. Котовська райдержадміністрація позов визнала у повному обсязі. Рішенням Котовського міськрайонного суду Одеської області від 21 лютого 2005 року позов ОСОБА_1 задоволено. Рішення суду від 21 лютого 2005 року набрало чинності 23 березня 2005 року.

07 серпня 2017 року (через 12,5 років) адвокат – представник ОСОБА_2, – звернувся до апеляційного суду Одесь-

кої області із заявою про поновлення строку на апеляційне оскарження рішення Котовського міськрайонного суду Одеської області від 21 лютого 2005 року та апеляційною скаргою на це рішення. У заяві про поновлення строку представник апелянта зазначив, що ОСОБА_2 не був залучений до участі у справі, про існування судового рішення йому стало відомо у травні 2017 року. Зазначивши, що, оскільки між сторонами, які є сином та дочкою спадкодавця, існували напружені стосунки, причина пропуску строку на апеляційне оскарження має бути визнана поважною.

Колегія суддів апеляційного суду Одеської області залишила апеляційну скаргу без задоволення, виходячи з такого: «Оскарживши в ординарному порядку 07 серпня 2017 року рішення суду першої інстанції від 21 лютого 2005 року, тобто через 12,5 років, ні апелянт, ні його представник – адвокат належного обґрунтування поважності причин пропуску строку не надали та на обставини непереборної сили, як це передбачене пунктом 2 частини 2 статті 358 ЦПК України, які б виправдовували пропуск строку на апеляційне оскарження судового рішення, що набрало законної сили через тривалий час після його ухвалення, не послались. Тому звернення скаргника зі скаргою про скасування рішення суду через 12,5 років після його постановлення, за відсутності непереборних обставин щодо причин поважності пропуску строку, буде порушенням принципу правової визначеності, що передбачає дотримання принципу *res judicata* – принципу остаточності рішення, згідно з яким жодна із сторін не має права домагатися перегляду остаточного й обов'язкового рішення лише з метою повторного слухання справи і постановлення нового рішення».

Таким чином, вищерозглянуті новели ЦПК України в частині конкретизації умов відмови у відкритті апеляційного провадження мають сприяти дотриманню принципу юридичної визначеності, який передбачає дотримання *res judicata* (остаточності судових рішень), однак необхідно враховувати також практику ЄСПЛ, що надає розширене тлумачення цього принципу.

Так, виходячи з аналізу практики ЄСПЛ, можна вивести таку квінтесенцію умов дотримання принципу юридичної визначеності:

- 1) непорушність принципу *res judicata*;
- 2) обов'язковість судів зазначати підстави поновлення строків на оскарження судового рішення. Можливість поновлення строків не є необмеженою, оскільки сторони в розумні інтервали часу мають вживати заходів, щоб дізнатися про стан відомого їм судового провадження (див. *mutatis mutandis* «Олександр Шевченко проти України» п. 27, «Трух проти України», «Пономарьов проти України» п. 41);
- 3) у випадках перегляду судових актів у порядку нагляду (див. *mutatis mutandis* «Світлана Науменко проти України», «Трегубенко проти України», «Рячих проти Росії») та у зв'язку з нововиявленими обставинами (див. *mutatis mutandis* «Праведна проти Росії», «Желтяков проти України», п.п. 42–48), доцільно діяти так само, як у разі, коли цей основоположний принцип підривається за допомогою інших процесуальних механізмів, таких як продовження строку на оскарження;
- 4) відхід від принципу *res judicata* можливий лише у виняткових випадках:
 - а) для виправлення помилок правосуддя, однак із визначенням сумісності такої процедури зі статтею 6 Конвенції (див.

mutatis mutandis «Праведная проти Росії» пп. 27-28, «Нікітін проти Росії», «Ленська проти Росії»);

b) у разі особливих і непереборних обставин (див. mutatis mutandis «Устименко проти України» п. 46, «Рябих проти Росії» п.п. 51,52, «Марушин проти Росії» п. 31, «Брумареску проти Румунії» п. 61).

Висновки. Як показує судова практика, національні суди припускаються порушення принципу верховенства права через недотримання його складових елементів, які невід’ємно пов’язані і становлять основу цього принципу. Отже, корисним буде звернення до інтерпретації, яка міститься в рішеннях ЄСПЛ, для розуміння його підходів до правозастосування принципу верховенства права в цивільному судочинстві, адже верховенство права покликано захищати права, які повинні бути не тільки задекларовані, а й реально виконуватися та отримувати захист у суді.

Література:

1. Погребняк С.П. Историчні витоки верховенства права. URL: http://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/2927/1/Pogreb-nak_3.pdf (дата звернення: 10.06.2021).
2. Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/2147-19> (дата звернення: 10.06.2021).
3. Козюбра М.І. Верховенство права і Україна. *Право України*. 2012. № 1-2. – С. 30-63.
4. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Тайрер проти Великобританії». (Заява N 5856/72) від 25 квітня 1978 року. (п. 31). URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%20the%20United%20Kingdom%7D%7B%20documentcollectionid2%7B%20ANDCHAMBER%7D%7B%20CHAMBER%7D%7B%20itemid%7B%20001-57587%7D%7D%7D>.
5. Оборотов Ю. Верховенство права як шлях до правової гармонії в Україні. *Вісник Національної академії прокуратури України*. 2008. – № 4. – С. 5-11.
6. Статут Ради Європи. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_001 (дата звернення: 10.06.2021).
7. Європейська комісія «За демократію через право» (Веніційська комісія). Верховенство права. URL: [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/\\$FILE/CDL-AD\(2011\)003rev-ukr.pdf](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/6b6c1e2e6ad3e2fcc225745c0034f4cc/229b826c8ac787dec2257d87004987c3/$FILE/CDL-AD(2011)003rev-ukr.pdf) (дата звернення: 11.06.2021).
8. Ухвала Апеляційного суду Одеської області від 02 листопада 2016 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/62546044> (дата звернення: 12.06.2021).
9. Ухвала Вишого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 22 березня 2017 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65598261> (дата звернення: 12.06.2021).
10. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 19 листопада 2015 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/53849519> (дата звернення: 12.06.2021).
11. Постанова Верховного Суду України від 22 лютого 2017 р. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65680353> (дата звернення: 12.06.2021).
12. Рішення Апеляційного суду Одеської області від 24 квітня 2018 р. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/73829415> (дата звернення: 12.06.2021).

Suleimanova S., Ostrovska L. Prior to feeding on the principle of rule of law (in the light of the practice of the European Court of Human Rights)

Summary. The article examines some aspects of the rule of law (in the light of the case law of the European Court of Human Rights). The current legislation and problematic issues of judicial practice that arise when deciding on the opening of appellate and cassation proceedings in the event that the complaint is filed after one year from the date of the full text of the court decision.

The rule of law is one of the foundations of the Council of Europe. It is a guarantee of human rights and democracy and is enshrined in the texts of national and international law. Observance of the rule of law is a mandatory condition for all rights and obligations arising from treaties and international law.

The main international treaty in the European system of human rights protection is the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950 and its Protocols (hereinafter – the Convention). Ukraine ratified the Convention on 17 July 1997 and recognized it as part of national law, and the case law of the European Court of Human Rights as a source of law.

Unfortunately, for a considerable period of time our country has been the leader in the number of complaints to the European Court of Human Rights (hereinafter – the ECtHR). The growing number of complaints against Ukraine and the ECtHR’s finding that Ukraine has violated one or another element of the rule of law testify to the obvious relevance of the scientific analysis of Strasbourg case law in this direction.

Research on the analysis of problematic issues of judicial practice, the observance by courts of the rule of law in the light of the case law of the European Court of Human Rights, which arise when deciding on the opening of appellate and cassation proceedings decisions were not made in domestic jurisprudence. That is why the aim of the article is to analyze some aspects of compliance with the principle of “rule of law” (in the light of the case law of the European Court of Human Rights).

Key words: rule of law, practice of the European Court of Human Rights, Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms.